

Bitlis'te Bilinmeyen Bir Tek Nefli-Kubbeli Yapı: Dörtağaç-Kamah Kilisesi *An Unknown Single Nave-Domed Building in Bitlis: Dörtağaç-Kamakh Church*

Muhammet Erşed TOKAT

Arş. Gör. Dr., Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Batman, Türkiye
Ress. Asst., Ph.D., Batman University, Department of Science and Literature, Batman, Türkiye
Orcid: 0000-0003-3958-6144, mersed.tokat@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Tokat, M.E. (2025). An Unknown Single Nave-Domed Building in Bitlis: Dörtağaç-Kamakh Church. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue, 241-254

Tokat, M.E. (2025). Bitlis'te Bilinmeyen Bir Tek Nefli-Kubbeli Yapı: Dörtağaç-Kamah Kilisesi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı, 241-254

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: April 15, 2025/15 Nisan 2025

Accepted/Kabul Tarihi: October 10, 2025/10 Ekim 2025

Published/Yayın Tarihi: October 29, 2025/29 Ekim 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: October/Ekim

Issue/Sayı: Special Issue/Özel Sayı

Pages/Sayfa: 241-254

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Muhammet Erşed TOKAT).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Van Gölü Havzasının önemli kentlerinden biri olan Bitlis, tarihsel süreçte birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış bir konumda yer almaktadır. Erken Hristiyanlık Dönemi'nden itibaren dini müesseselere ev sahipliği yaptığı bilinen bölgede Orta Çağ sonrasında da birçok eser ortaya konmuştur. Bitlis'in kuzeyinde yer alan Dörtağaç Köyü'ndeki Kamah Kilisesinin tarihsel geçmişi ve mimari özelliklerini ele almayı amaçlayan bu çalışmayla yapının, Bitlis ve çevresindeki kilise mimarisi içerisindeki yeri ortaya konmuştur. Bitlis'in kuzey kesimindeki köylerde bulunan birçok kiliseden biri olan Kamah Kilisesinin arazi çalışmaları sırasında tespit edilen örtü düzeni itibarıyla etrafındaki yapılardan farklılık arz ettiği ve bu sebeple incelenmesi gerektiği düşünülmüştür. Ayrıntılı olarak fotoğraflanan ve mimari çizimi gerçekleştirilen yapının tek nefli, küçük boyutlu köy tipi kiliseler içerisinde kendine özgü bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılmıştır. Kilisenin Van Gölü çevresindeki benzer planlamaya sahip örneklerden temel bazı farklılıkları bulunmaktadır. Kare planlı bir naos ve doğudaki yarım daire formlu apsisten oluşan düzende, Van Gölü çevresindeki benzer yapılarda yer alan batı yönündeki iç narteksin bulunmadığı ve kubbenin de dıştan düz örtüyle örtüldüğü ortaya konmuştur. Genel olarak tonoz örtülü örneklerde görülen bu düz örtü düzenlemesinin Kamah Kilisesi örneğinde kubbeye sahip olması ünik bir karakterde olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Herhangi bir yapım kitabesi bulunmasa da cepheler ve iç mekandaki dua yazıtlarıyla Van Gölü Havzasındaki diğer örneklerde bulunan kapı süslemelerine dayanarak yapının 17. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Bitlis, Hristiyan Mimarisi, Ermeni Sanatı, Kubbeli Kilise, Tek Nefli Kilise.

Abstract

Bitlis, one of the important cities in the Lake Van Basin, has hosted numerous civilizations throughout history. Known to have hosted religious institutions since the Early Christian period, the region has also yielded numerous artifacts dating back to the post-Medieval period. This study, which aims to explore the historical background and architectural features of the Kamah Church in Dörtağaç Village, north of Bitlis, reveals its place within the ecclesiastical architecture of Bitlis and the surrounding area. One of the many churches located in the villages north of Bitlis, the Kamah Church, was identified during fieldwork as having a roof structure distinct from the surrounding structures and therefore warranted further investigation. Detailed photographs and architectural drawings revealed that the structure possesses a unique arrangement among the smaller, single-nave village churches. The church exhibits several fundamental differences from examples with similar layouts around Lake Van. The layout, consisting of a square naos and a semicircular apse to the east, lacks the inner narthex to the west found in similar structures around Lake Van, and the dome is covered with a flat roof on the outside. This flat roof arrangement, generally seen in vaulted examples, is significant because it features a dome in the example of the Kamah Church, demonstrating its unique character. Although no construction inscription is found, the prayer inscriptions on the facades and interior, as well as door decorations found in other examples in the Lake Van Basin, indicate that the structure was built in the 17th century.

Keywords

Bitlis, Christian Architecture, Armenian Art, Domed Church, Single Nave Church.

Giriş

İlk dönem Hristiyanlık müesseselerinin kurulduğu bölgelerden biri olan Bitlis ve çevresi, -özellikle kuzeybatısındaki Daron mıntıkasında- 4. yüzyılda yaşanan dini dönüşüm sürecinde birçok gelişmeye sahne olmuştur (Kennedy, 1904, s.309). Urartu öncesi dönemden başlayarak aşiretler topluluğu düzenine dayanan bir anlayışla yönetilen bölge, Med, Pers, Roma ve Parth egemenlikleri ile 4. yüzyıldan sonra Bizans ve Sasanilerin tabi olduğu farklı inanışları bünyesinde barındırması sebebiyle yaşanan çatışma ve savaşların da merkezi olmuştur (Köroğlu, 2022; Salvini, 2022; Konyar, 2022). Van Gölü çevresinde 4. yüzyıldan itibaren Hristiyanlık kurumları kurulmaya başlanmış ve Pers dini büyük oranda terk edilmiştir. Bitlis ve çevresini de içerisine alan tarihi Armenia bölgesinde Hristiyanlığın kabulü, Aziz Krikor adlı bir din adamı tarafından gerçekleştirilmiştir (Clair-Tissdall, 1897, ss.112, 149; Grousset, 2006, s.118). Armenia Kralı III. Tridates'in Arzenene, Rşdunik, Dzopk ve Mogk prensleriyle birlikte Kapadokya bölgesine gönderdiği Aziz Krikor'un piskoposluk görevini alması 313'teki Milano Fermanı'ndan sonra gerçekleşmiş olmalıdır (Payaslian, 2007, s.35).

Aziz Krikor ile gönderilen prenslerin Bitlis'in yakın çevresindeki yöneticiler olması, bölgenin Armenia Krallığı'nın merkezi konumunda olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Aziz'in Kapadokya'dan döndükten sonra bölgedeki pagan merkezlerini ortadan kaldırmak amacıyla harekete geçtiği, ancak bazı yerlerde direnişle karşılaştığı görülmektedir. Özellikle Daron ve çevresinde gerçekleşen direnişler bölgede büyük bir kaosa neden olmuştur (Clair-Tissdall, 1897, s.149; Kennedy, 1904, s.309). Bu dönemde Daron'un bazı kesimlerinde tapınak alanları yok edilmiş ve yeni inanın merkezi olarak manastırlar kurulmuştur (De Glak, 1867, s.344; Grousset, 2006, s.121). Van Gölü'nün güneybatısındaki Rşdunik ve kuzeyindeki Bznunik mıntıkları ile Muş ve çevresini içerisine alan Daron mıntıkası, erken dönemde Hristiyanlığı kabul etmelerine rağmen özellikle Bitlis Geçidi ile etrafında ve daha güneydeki Arzenene bölgesinde birtakım direnişler yaşanmıştır (Chorenensis, 1736, ss.243, 244).

Bitlis çevresinde başlayan Hristiyanlaşma hareketi bölgede yeni dinin gereğine uygun olarak ilk kiliselerin kurulmasıyla devam etmiş olmalıdır. Van Gölü'nün güneybatısındaki bazı kiliselerin 6. yüzyıla dayandığı kabul edilir. Bunlardan Tatvan ve köylerindeki Tukh, Khındzork ve Pashvazk kiliseleri ile Bitlis'in kuzeyindeki Por Kilisesi'nin 6. yüzyılda inşa edilmiş olabileceği üzerinde durulmaktadır (Thierry, 1989, s.53). Ancak bölgedeki Hristiyan dini mimarisine ait inşa faaliyetlerinin bu dönem ile ilgili olan kısmı oldukça karanlıktır. Müslüman fetihleri sonrasında ve özellikle Ermeni Krallıkları devrinde ve 10. yüzyıldan itibaren, mimari anlamda önemli atılımların gerçekleştiği ve bu dönemde inşa edilen önemli eserlerin günümüze ulaştığı anlaşılmaktadır.

Erken Bizans döneminden itibaren Hristiyanlık inancıyla yoğrulan bölge, kısa süre sonra da İslam kuvvetlerinin ulaşmalarıyla yeni bir döneme girmiştir (Aytüre ve Şen, 2021, s.25-41). Öncekiler gibi bölgeyi ilhak etmekten ziyade kendine bağlayarak vergilendirilen bir kesim olması, Armenia'daki İslami dönüşümün oldukça yavaş ilerlemesine sebep olmuştur. Nitekim 16. yüzyılda dahi Bitlis kentinde Hristiyan nüfus kentin yüzde 80'lik kesimini oluşturmaktaydı (Altunay, 1994, s.33). 19h./m.641'de Müslüman ordularının akınına sahne olan Armenia'da bu tarihten sonra başka bazı hareketler de gerçekleştirilmiş ancak bunlar daha çok vergilerin toplanmasına yönelik olmuştur (İbnü'l Esir, 1991a, s.489; Grousset, 2006, s.288; Sebeos, 1904, s.133). Bu hareketlerden birinin özellikle bölgenin tamamen Hristiyanlaştığını ortaya koyan en önemli unsurlardan biri olduğu görülmektedir. 852 yılında vergileri toplamak üzere bölgeye gelen Emir Yusuf adlı Müslüman bir komutanın bütün bölgeyi ele geçirerek kısı geçirmek amacıyla Muş şehrine oturduğu; daha sonra Khuyt mıntıkasında birleşen halkın Muş üzerine giderek Müslüman ordusunu ortadan kaldırdığı aktarılmaktadır (Artsruni, 1985, ss.184, 185; İbnü'l Esir, 1991b, s.56; Grousset, 2006, s.340). Khuyt mıntıkası olarak anılan bölge, günümüzde Bitlis'in kuzeyindeki Rahva Ovası'nın batı kesiminden başlayan ve Batman sınırlarında Sason Dağlarına kadar uzanan dağlık kesimi tanımlamak için kullanılmaktadır. Günümüzde Mutki ilçesinin uzandığı bu dağlık kesimde asırlar sonra benzer bir kuvvetin İlhanlılara karşı harekete geçtiği görülecektir.¹

Müslümanlar tarafından kalıcı bir egemenlik kurma ve dini olarak dönüştürme politikaları ilk dönemlerde neredeyse yok denecek düzeydedir. Ancak en geç 9. yüzyıldan itibaren Bitlis ve Ahlat kentlerinin Müslümanların harekât merkezi olarak işlevlendirildiğini söylemek gerekir. Bu dönemde söz konusu kentlerde bazı İslami dini yapıların kurulduğu bilinmektedir.² Hristiyan manastırları ile kiliselerin de yine bu dönemde bölgenin birçok kesiminde varlığını sürdürdüğü düşünülmektedir. Bu yapılardan en çok bilineni de Van Gölü içerisindeki Akdamar Adası'nda 10. yüzyılda kurulan oldukça görkemli Kutsal Haç Manastırı'dır (Mercangöz, 1995; İpşiroğlu, 2021, s.24). Akdamar gibi piskoposluk merkezlerinin yanı sıra kent merkezlerinde ve çevresindeki köylerde de bazı kilise yapılarına rastlanmaktadır (Öztürker Demir, 2022a; Öztürker Demir, 2023b).

Son zamanlarda yürütülen araştırmalar ve yayınlanan bilimsel yayınlarla Bitlis'in kültürel mirası daha anlaşılır hale gelmiştir (Öztürker Demir, 2022b; Öztürker Demir, 2023a; Öztürker Demir ve Tokat, 2024). Konu dahilinde ele alınan yapı da Bitlis'in kuzeyindeki Dörtağaç Köyü'nde konumlanmaktadır. Bitlis Merkez ilçeye bağlı Dörtağaç Köyü'ndeki kilise bölgedeki diğer köy kiliselerinin tek nefli-tonoz örtülü olmalarına karşın kubbeli üst örtüye sahip olması ile ilgi çekicidir. İlk defa Doç. Dr. Hazal Ceylan Öztürker Demir başkanlığında ve Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı'nın (BETAV) destekleriyle yürütülen "Orta Çağ'dan Cumhuriyet Dönemine Kadar Bitlis Yüzey Araştırması" kapsamında 2021 yılında incelenen yapının arazi çalışmaları sırasında ölçüleri alınarak fotoğrafları çekilmiş ve alınan ölçülere dayanarak çeşitli çizim programları aracılığıyla planı oluşturulmuştur. Bu çalışmayla beraber söz konusu yapının Sanat Tarihi disiplini içerisinde ele alınarak incelenmesi ve karşılaştırmalarla bölge mimarisi içerisindeki yerinin saptanması amaçlanmaktadır.

1. Dörtağaç-Kamah Kilisesi

Bitlis Merkeze bağlı Dörtağaç Köyü, coğrafik olarak doğusunda yer alan yüksek bir dağla batısındaki Bitlis kent merkezine geçit veren vadi arasında konumlanmaktadır (**Şek. 1**). Köyün 16. yüzyılda dahi tamamen Hristiyan halktan müteşkil olduğu bilinmektedir. 16. yüzyılda kaydedilen 413 numaralı mufassal tahrir defterinde Bitlis Vilayetine Tatvan Nahiyesi'ne bağlı olan Kamah'ta 17 nefer gayrimüslim kaydedilmiştir. Köyden alınan vergilerin yarısı divanî olarak kalan yarısı da Şerefiye Medresesi Vakfı adına toplanmıştır (Altunay, 1994, s.192).

Şekil 1: Dörtağaç Köyü'nün uydudan görünüşü (Google Earth Pro).

Konu dahilinde ele alınan Dörtağaç Köyü'ndeki kilise, köyün bilinen ve günümüzde de kullanılmaya devam eden ismi olan "Kamah" olarak adlandırılmıştır. Bu bölümde yapının konum, tarihçe ve mimari özellikleri Sanat Tarihi disiplini içerisinde incelenecektir.

1.1. Kilisenin Konumu

Bitlis'in kuzeyinde, Bitlis-Van Karayolu'nun doğusunda konumlanan Dörtağaç Köyü, güneyindeki Değirmenaltı (Por) Köyü'nden yüksek bir tepeyle ayrılmaktadır. Günümüzde Bitlis kent merkezinin kuzeydeki Rahva Ovası'na kaydırılması sebebiyle Beş Minare Mahallesi'nin doğusunda kalan köy, tarihsel süreçte Bitlis-Van kervan yolunun Güzeldere Vadisi

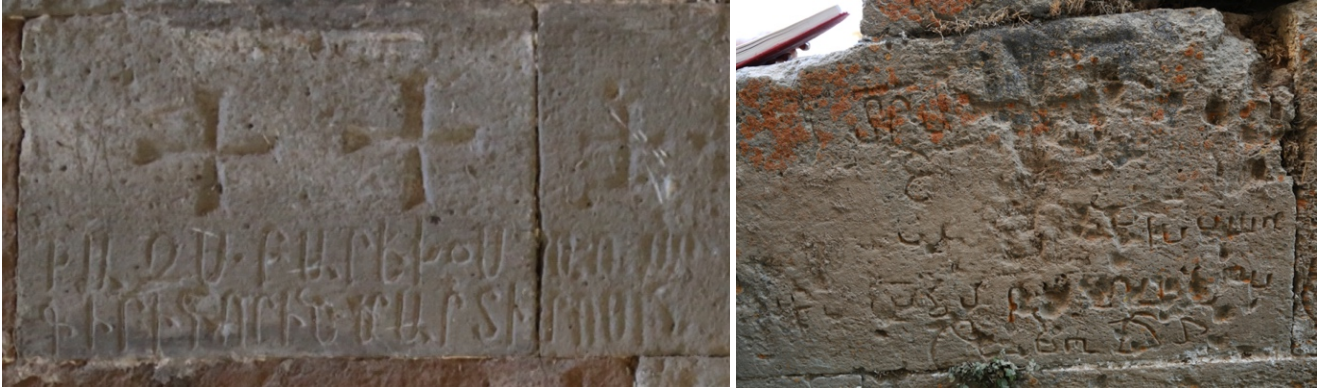
¹ Genel olarak Şerefhanlar diye bilinen Roşkan Federasyonu'ndan oluşan kuvvetler, 14. yüzyılın başlarında Bitlis, Muş ve Ahlat kentlerini kontrol altına alarak yeni bir beylik kurmuştur. Şerefname'de Roşkan Federasyonu'nun Khuyt mıntıkasının merkezinde yer alan Dap'ta, iki kola mensup 24 aşiret liderinin kararıyla bir gün içerisinde kurulduğundan, Farsça "bir gün" anlamındaki Roşkan adlandırmasını aldığı savunulmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Bitlisi, 2024, s.392.

² Bitlis ve daha güneydeki Arzenene'de yönetici olan Musa ibn Zurarah'ın, her ne kadar Daron'daki Ermenilerle bir kısım müttefiklik ilişkisi geliştirse de bu kesimi Halifelik adına elinde bulunduran bir Müslüman olduğu; dolayısıyla Ahlat ve Malazgirt'teki Kaysiler gibi Bitlis ve Erzen'in de Müslümanlar tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Artsruni, 1985, ss.277-281; Grousset, 2006, ss.359-362.

aracılığıyla devam eden kesimine geçişin sağlandığı Por Geçidi'nin batısında yer almaktadır. Kilise köyün güneyinde konutlardan izole bir vaziyette, geniş bir düzlüğün kenarında konumlanmıştır.

1.2. Tarihçesi

Yapının tarihlenmesini sağlayacak bir yapım kitabesi ile yazılı belgenin bulunmadığını söylemek gerekir. Her ne kadar duvarlarında çeşitli yazıtlar bulunsun da bir yapım kitabesinin olduğunu söylemek zordur. Öncelikle birçok haç motifi barındıran naosun kuzey duvarı üzerindeki iki satırlık dua kitabesinde geçen “*Haçım Şehit Grigor için şefaattir*” ibaresi tarihlendirme konusunda fikir vermektedir (**Fot. 1**). Burada zikredilen “Şehit Grigor” kanaatimizce Bitlis Emirliği ile Akkoyunlu Kara Yülük Osman’ın gerçekleştirdiği faaliyetler sırasında öldürülen “Ahlatlı Grigor” adlı din adamı olmalıdır. 1425 yılında Bitlis ve çevresinde harekât yürüten Kara Yülük Osman’ın Bitlis Emirliği’yle birlikte hareket ettiği ve Karakoyunlu üzerine yürüdüğü bilinmektedir. Bu hareketlerden birinde Ahlatlı Grigor adlı din adamı Roşkan askerleri tarafından öldürülmüştür (Sanjian, 1969, 168). Naostaki “*Grigorin Martirosin*” ifadesi göz önüne alındığında yapının 15. yüzyılın başlarında var olduğunu söylemek mümkünse de yapıdaki tarih içeren diğer kitabelerin 17. yüzyıldan öncesine ulaşmaması şüphe uyandırmaktadır.

Fot. 1, 2: Naosun güney duvarındaki ve batı cephedeki kitabeler.

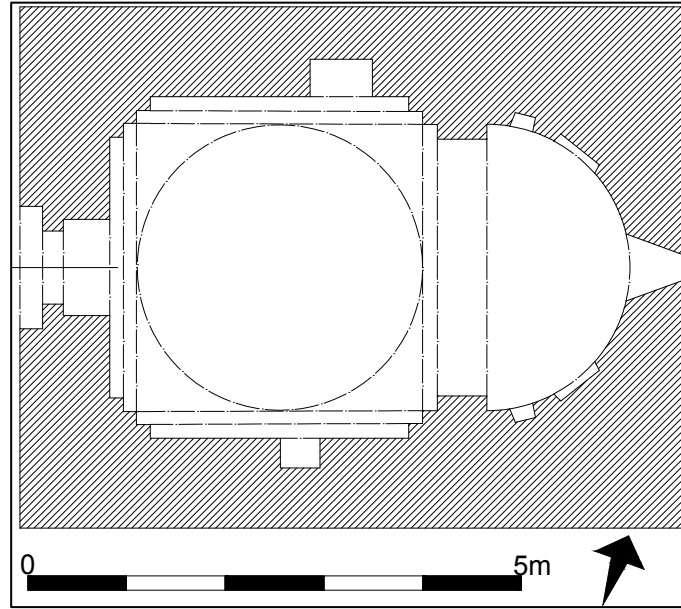

Fot. 3, 4: Kuzeydeki vaftiz kurnasının altındaki ve doğu kesimindeki kitabeler.

Dışta, batı cephenin kuzey kesiminde zemine yakın bir konumda yer alan bir dua kitabesindeki 1100 (ՌՃ) ve 1208 (ՄԸ) (**Fot. 2**); iç mekânda, naostaki vaftiz kurnasının altında bulunan yine dua ibareleriyle birlikte 1253 (ՌՄԾԳ), 1258 (ՌՄԾԸ), 1264 (ՌՄՀԸ) (**Fot. 3**) ve kuzey duvarın batı kesimindeki 1257 (ՌՄԾԷ) (**Fot. 4**) tarihini gösteren ifadeler, miladi 1651, 1759, 1804, 1808, 1809 ve 1815 tarihlerine denk gelmektedir (Kortoşyan, 2015, ss.91, 92). Yapının inşa ya da tamiratına ait bir kitabe bulunmamasına rağmen yukarıda zikredilen dua yazıtları aracılığıyla, 15. yüzyıldaki varlığı kesin olarak kanıtlanamasa da 17. yüzyılda faaliyette olduğu ve 19. yüzyıla dek varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

1.3. Yapının Tanımı

Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir plana sahip kilise, doğudaki yarım daire formulu apsis kısmıyla kare planlı naostan oluşmaktadır. Tek nefli bir biçimleniş gösteren kilisenin naos kısmı kubbeye örtülmüştür. Kubbenin oturduğu beden duvarları birbirini kuşatan iki sağır kemerle işlevlendirilmiş; bu sayede köşelerde üç kademeli bir destek sistemi oluşturulmuştur. Dört yönden kemerler pandantiflerle birbirine bağlanarak üst örtüye geçiş sağlanmaktadır. (**Şek. 2**).

Şekil 2: Dörtağaç-Kamah Kilisesi Plan Şeması

Kilisenin, dış ölçüleri itibarıyla 6,75x5,30 m ebatlarında olduğu anlaşılmaktadır (**Fot. 5**). Batı yönde yer alan giriş açıklığı kademeli bir biçimleniş gösterirken dışta kalan sivri kemerli bölüm 1,25 m, içteki basık kemerli bölüm ise 0,97 m genişliğe sahiptir. Kapı açıklığının dış cephesinde yer alan süsleme unsuru, mukarnas dişlerinin birbirine bitişik bir düzende sivri kemerin ön yüzüne döşenmesiyle oluşturulmuştur (**Fot. 6**). Bu düzenlemenin naosun kubbe eteğinde de bulunduğunu düşündüren izler mevcuttur.

Fot. 5, 6: Kamah Kilisesi batı cephesi ve giriş kapısından görünüş.

Kapının iki yanındaki sütunçelerle süslenen sivri kemeri, üstten bir sıra pahlı bordürle çevrenlenmektedir. Sütunçelerin geometrik geçmelerle süslü olduğu düşünülse de büyük oranda aşındıklarından motiflerin muhteviyatına dair fikir belirtmek mümkün olmamıştır. 25 cm derinliğindeki bu kemerin içinde 20 cm derinliğinde bir kademedan sonra geçilen basık kemerli açıklığın da 47 cm derinliğinde olduğu tespit edilmiştir. Yapının, iç mekân ölçüleri itibarıyla 5,30x3,45 m ebatlarında olduğu; doğu yönünde yer alan yarım daire formu apsisin ortasındaki ve giriş kapısı üzerindeki birer pencereyle aydınlatıldığı görülmektedir (**Fot. 7**).

Fot. 7, 8: Apsis ve naostan ile vaftiz nişinden görünüş.

Apsis penceresinin iki yanında sivri kemerli geniş birer niş bulunmaktadır. 50 cm genişlik ve 15 cm derinliğe sahip bu nişlerin daha alt seviyesindeki istiridye formu alınlığa sahip iki küçük niş, dua amaçlı yakılan mumlar için işlevlendirilmiş olmalıdır. Yine mekânın kuzey ve güney duvarlarında birer nişle hareketlendirildiği anlaşılmaktadır. Kuzey yönde bulunan nişin geniş ve özel bir işçiliğe sahip olduğu görülmekte; yine alt kısmının bir kurna niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır (**Fot. 8**). Bu özellikleri itibarıyla bir vaftiz kurnası olabileceği değerlendirilmektedir. Nitekim kurnanın altındaki yazıtlarda zikredilen “Yuhanna” adı da Hristiyan anlatılarından bilinen Vaftizci Yahya’ya bir atıf olduğundan bu alanın vaftiz için kullanıldığı söylenebilir (Aydın, 2013, s.232).

Sivri kemerli alınlığa ve dikdörtgen formu bir biçimlenişe sahip olan vaftiz nişi, dikdörtgen bordürler içerisine alınarak vurgulanmıştır. Nişin dıştan ilki iç bükey, ikincisi dışbükey iki silme ile çerçevelendiği; çerçeve içerisinde bulunan sivri kemerli bu düzenlemenin de iki yandaki muhtemelen burmalı sütunçelerle hareketlendirildiği anlaşılmaktadır. Ancak sütunçelerin aşınmış olması detaylı bir anlatımı engellemektedir. 40 cm derinliğindeki nişin genişliği ise 65 cm’dir. Nişin alt kısmında bulunan yekpare blok taşın kesilmesiyle oluşturulan kurna ise nişin arkasındaki bir oluktan gelen suyla dolduruluyor olmalıdır. Kurnanın üstündeki duvarda günümüzde bir tahribat gerçekleştirildiğinden kesin bir kanıya varılamamaktadır. Nişin iç yüzeyinde birçok haç motifinin işlendiği ve bu sayede alanın kutsallığının vurgulandığı görülmektedir.

Fot. 9, 10: Apsis penceresi ve nişleri ile kubbe geçiş elemanlarından görünüş.

Yapının üstünü örten kubbenin üç yönde duvarlara oturduğu görülmektedir. Duvarlarda yer alan iki kademe halindeki sağır sivri kemerlerle doğu yöndeki sivri kemer, aralarındaki pandantifler yardımıyla kubbeyi taşımaktadır. Doğudaki kemer ayaklarının içe doğru 15 cm girintili olduğu ve bu sayede apsis bölümünün vurgulandığı görülmektedir. Kemerden sonra

başlayan yarım daire formun 1,45 m çapında bir daireye tekabül ettiği; apsisin üstünde konumlanan pencere açıklığının da dıştan oldukça küçük bir açıklığa sahip olsa da içe doğru hem yatay hem de dikey yönde genişlemesiyle iç mekânın aydınlatıldığı anlaşılmaktadır (**Fot. 9**). Aynı düzenleme giriş kapısı üzerindeki pencere açıklığında da tekrarlanmıştır. Günümüzde kubbenin ortasında bir açıklık görölse de bunun bir tahribattan kaynaklandığı düşünülmektedir (**Fot. 10**). Nitekim bu açıklığın muntazam olmayan bir özelliğe sahip olması ve bu tipte bir düzenlemeye kilise yapılarında rastlanmaması bir açıklığın bulunmadığını düşündürmektedir.

Tamamı düzgün kesme taş malzemeyle inşa edilen yapı, dış cephede kesme taşlarının dökülmesiyle içindeki moloz dolgu ortaya çıkmıştır (**Fot. 11**). Sadece doğu cephedeki kesme taşları yerinde duran yapının kuzey ve doğu cepheleri tamamen açık bir yüzeye sahip olmasına karşın batı cephesi pencere hizasına kadar toprak dolguya; yine kuzey cephenin batı bölümü de bu toprak dolguya dayanmaktadır (**Fot. 12**). Yapının üstündeki kaplamaların kalkmasıyla da moloz dolgunun gün yüzüne çıktığı görülmekte; dolayısıyla üstten nasıl bir biçimleniş gösterdiği anlaşılamamaktadır.

Fot. 11, 12: Yapının güneydoğu ve kuzeybatı yönlerden görünüşü.

2. Değerlendirme

Dörtağaç köyündeki Kamah Kilisesi, planlama ve örtü sistemi açısından çağdaşı yapılardan ayrılan özellikleriyle öne çıkmaktadır. Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı ilk dönemlerden itibaren tek nefli, tonoz örtülü kilise örneklerinin inşa edildiğini (Thierry, 1989, s.51; Ahunbay, 1997, s.538); yine bu türde bazilika planlı yapıların da sıkça ortaya konduğunu söylemek gerekir (Koch, 2007, ss.39-46). Genel olarak tonoz örtü biçimlenişine sahip tek nefli ya da bazilika planlı kilise mimarisinin yanında kapalı haç ve merkezi planlı kilise örneklerinin de 6. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar tatbik edildiği bilinmektedir (Donabedian, 2008). Bitlis ve çevresindeki tonoz örtülü, tek nefli ve bazilika planlı yapıların yanında kubbeli bazilika örnekleri de karşımıza çıkmaktadır (Öztürker Demir, 2022; Öztürker Demir, 2023b). Thierry, Van Gölü'nün güneybatısında bulunan Tuh, Khidzorkin, Paşvazk ve Por kiliselerinin tek nefli biçimlenişe sahip planlamasını 6. yüzyıla dayandırmaktadır (Thierry, 1989, s.53). Kamah Kilisesi ile Por Kilisesi'nin yan yana iki yerleşim içerisinde bulunması bu anlamda ilgi çekicidir. Söz konusu erken dönemlere ait herhangi bir kalıntı bulunmasa da Kamah Kilisesi'nin düzgün kesme taş malzemesi itibarıyla Por Kilisesi'ne benzer özellikler taşıması bir birlikteliğin göstergesi olabilir. Her ne kadar Por Kilisesi'nin erken dönemlerden itibaren varlığı kabul edilse de daha geç bir dönemde -15. yüzyıldan- son halini aldığı düşünülmektedir (Pektaş ve Baş, 2002, s.51; Karaca, 2007, s.123).

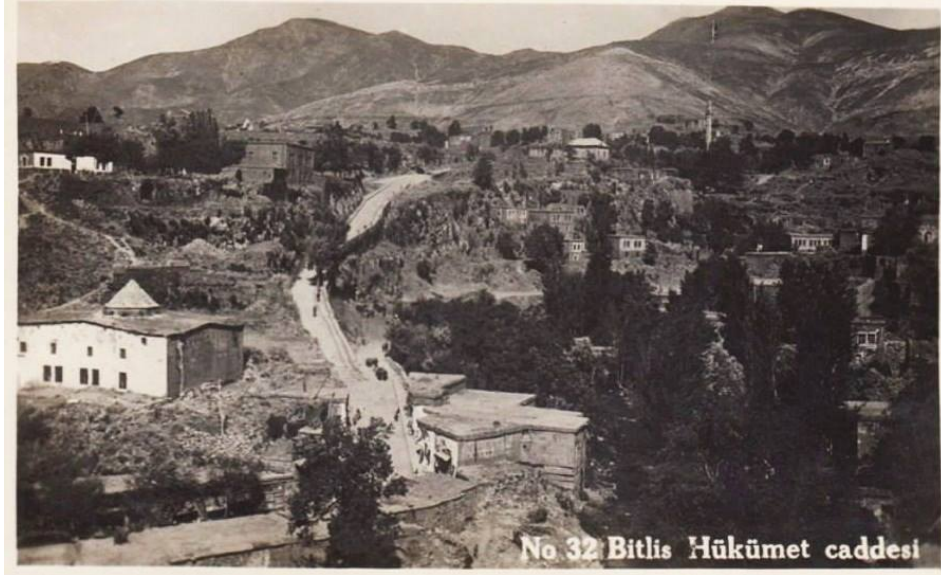
Kubbe örtülü bir naos ve doğuda yarım daireden müteşekkil bir apsisten oluşan yapının kuzey duvarında bir vaftiz nişi ile kurna bulunmaktadır. Yine yapının apsinde bulunan pencere açıklığı iç mekânı aydınlatırken pencerenin iki yanında, üst seviyede geniş ve yüksek nişler, daha alt seviyede de küçük nişler konumlandırılmıştır. Naosu örten kubbe pandantiflerle geçilen bir düzenlemeye sahipken kubbe eteğini dolanan tek sıra mukarnas dişli friz dikkat çekicidir. Kubbeyi taşıyan kemerlerin iki kademeli olarak düzenlendiği ve bunun da taşıyıcı özelliğe sahip sivri kemeri kuşatan ikinci bir kemerle oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Derinliği 20 cm'den az olan bu kemerler mekânın az da olsa yanlara doğru genişletilmesini sağlamıştır. Ancak temel olarak duvarlardaki yükün köşelere aktarılmasını ve iç mekandaki hareketliliğin sağlanmasını öncelendiği düşünülmektedir. Kuşatma kemerlerinin köşelerde ortak ayaklara sahip olması üç kademeli bir ayak düzeni ortaya çıkarmış ve bu sayede ayrıca hareketlilik sağlanmıştır. Doğudaki kemerin apsis yönünde içe doğru girintili olması, apsis kısmının vurgulanmasını sağlamaktadır. Söz konusu taşıyıcı ayakların üstünde, kemer üzengisinin oturduğu kısımda bir sütun başlığı gibi işlevlendirilen başlıklar, ayakları vurgulamaktadır. Kemer ayaklarıyla ilgili ilginç bir nokta ise doğu yöndeki ayakların köşelerinde bozulmaların bulunmasıdır. Bu bozulmanın bilinçli bir tercih mi yoksa zamanla gelişen doğal bir etkinin sonucu mu

olduğu kestirilememektedir. Sivri köşelerin yontularak yumuşatılmasıyla iç mekânda hareket etmenin kolaylaştırıldığı ya da doğal bir etki sonucu köşelerin zaman içerisinde aşındığı söylenebilir.

Kare planlı bir naos ve doğusunda yarım daire apsisle işlevlendirilen kilise planlaması Bitlis çevresinde de sıkça kullanılmaktadır. Ancak naos kısmı kubbeye örtülü olan örneklerin sayısı tonoz örtülü olanlara oranla oldukça azdır. Bu kubbeli örneklerin tamamı da konu dahilindeki yapıyla önemli farklılıklar barındırmaktadır. Kare planlı naosun üç kenarda kemerlerle düzenlendiği ve kubbenin de bu kemerlere oturduğu düzende, söz konusu kemerler derin olduklarında yapıya haç planlı bir görüntü vermek mümkündür. Ancak Kamah Kilisesi'nde buna yönelik bir düzenlemenin bulunmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Van Gölü çevresindeki bazı kiliselerde görülen kubbeli düzenleme, batı yöndeki bir iç narteksle birlikte ele alınmıştır. Gevaş'ta Nareg Manastırı bünyesindeki Surb Sophia Kilisesi ile üçü de Surb Asdvadzadzin olarak adlandırılan Muradiye Argelan, Hizan Hzar ve Bahçesaray Aparank'taki kiliseler, kubbe örtülü bir naos ve doğudaki yarım daire apsis ek olarak batı yöndeki tonoz örtülü iç narteks ihtiva ettiklerinden Kamah Kilisesi'nden ayrılmaktadır (Thierry, 1989, s.490; Bozoğlu Bay, 2019, s.866; Karaca ve Eriş Kızgın, 2021). Yine bu tarzdaki kiliselerin önemli bir kısmı iç narteksin yanı sıra apsisin iki yanında pastoforium hücrelerine sahiptir (Karaca, 2018, ss.143-145; Sağır, 2014, s.940; Yılmaz, 2019, ss.100, 111; Sari, 2019, ss.173, 174; Sandıkçı, 2024). Bu özelliklerle biçimlenmiş kilise örnekleri Doğu Anadolu'daki birçok kentte görülebilmektedir (Çakmak, 2006, s.154; Ergün, 2017; Şan, 2018; Erdoğan ve Şen, 2019; Beyaztaş, 2020; Sarı, 2023; Şen ve Can, 2024).

Kubbe düzenlemesinin Bitlis özelinde gelişimini incelemek gerekirse ile olarak 1150 tarihli Bitlis Ulu Cami'nin mihrap önünde bulunan ve silindirik bir tamburla yükseltilerek dıştan konik külahla örtülen kubbesinden söz etmek gerekmektedir. Kentteki en eski kubbe olduğu bilinen (Arık, 1971, s.13) Ulu Cami kubbesinden başka 15. yüzyılda inşa edilen Hacı Begiye Mescidi de Bitlis'teki diğer mescitlerden ayrılan bir özellikte; kare planlı bir harimin üzerine örten kubbesiyle dikkat çekicidir (Arık, 1971, s.16). Ancak bunlardan başka kubbeye örtülü tek mekânlı yapı örneğine rastlamak oldukça zordur. 12. yüzyıla tarihlenen Memi Dede Mescidi (Tokat, 2025) ile 15. yüzyılda inşa edildiği bilinen Şemsiyye, Şeyh İshak ve Şeyh İbrahim mescitleri tek mekânlı harime sahip ancak üst örtüleri itibarıyla tonoz örtülüdür (Tokat, 2024, ss.329-332). Yine Bitlis kent merkezinde bulunan ve 1508 tarihinde yenilenen Kızıl Mescit ise çok kubbeli üst örtüsüyle öne çıkmaktadır (Arık, 1971, ss.18, 19). 16. yüzyılda inşa edilen Dört Sandık Mescidi ile 17. yüzyıl eseri Aynu'l Berid Mescidinin merkezdeki bir sütuna oturan dört kubbesi de kentteki kubbe gelişimini göstermesi açısından önemlidir (Tokat, 2024, 197, 214). Kilise yapılarının da genel olarak tonoz örtülü bir düzenlemeye sahip oldukları görülse de özellikle bazilika planlı örneklerde orta nefin bir kısmında kubbe düzenlemesine rastlanmaktadır (Öztürker Demir, 2022, s.1013; Öztürker Demir, 2023b, ss.790, 793). Bazilika planlı bu yapılardan sadece Yumurtatepe Köyü'ndeki Papşin Kilisesi'nin inşa tarihi bilinmektedir (Öztürker Demir, 2022, s.1018). 1566 yılında yeniden inşa edilen yapının kubbeli orta nef düzeninin kitabeye dayanarak 16. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yapının yenilemeden önceki durumu itibarıyla bir kubbeye sahip olması da mümkündür. Nitekim erken dönemlerden itibaren inşa edilen kubbeli bazilika ve kapalı haç planlı yapılarda merkezdeki kubbe, yapının anıtsallığını ortaya koyan en önemli unsurdur (Donabedian, 2008, ss.102, 150). Uzun bir süre boyunca tatbik edilen kubbe örtü sisteminin konu dahilindeki yapıda kullanılışı diğerlerinden farklılık arz etmektedir. Kilise mimarisi içerisinde en belirgin örneği Akdamar Adası'ndaki Kutsal Haç Kilisesi'nde bulunan merkezi kubbenin dışa yüksek bir kasnakla aktarılması anlayışı bazilika planlı yapılarda da karşılaşılan bir özelliktir. Ancak ilginç bir şekilde Bitlis'e yakın konumdaki yukarıda da zikredilen bazilika planlı kiliselerin dıştan kırma çatıyla örtülü oldukları ve kubbenin belirtilmesini sağlayan bir tamburun bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan Papşin Kilisesi'ndeki üst örtü, içerideki kubbeleri vurgulayan herhangi bir düzenlemeye sahip değildir. Papşin Kilisesi ve Bitlis merkezinde bulunan ancak günümüze ulaşamayan Karmirak Kilisesi'nde (Lynch, 1901, s.152) de kırma çatı formundaki dış örtü düzeninin, Kamah kilisesinde tekrarlanmış olması mümkündür (**Fot. 13**). Kamah Kilisesi'nde cephe taşları ile üst örtüde büyük oranda bozulma olduğundan kesin bir kaniya varılamamaktadır. Ancak içteki kubbeye bakarak dış tarafta yüksek bir kasnak bulunduğunu iddia etmek oldukça zordur. Muhtemelen alçak bir kırma çatı düzenlemesi yapının üstünü örtmektedir. Günümüzde yalnızca batı cephesindeki kesme taşları sağlam olan kilisenin diğer cephelerde de bu seviyeye kadar yükseldiği ve bugünkü yıkıntılardan görülebildiği üzere kubbe ve duvarlara binen yükün azaltılması amacıyla boşlukların oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Fot. 13: Karmirak Kilisesi ve kubbe kasnağından görünüş (Yazarın Kişisel Arşivi)

Van'da Surb Grigor Manastırı içerisindeki iki kiliseden daha küçük boyutlu olan Surb Karapet Kilisesi apsis özelliği ile konumuz dahilindeki Kamah Kilisesi ile benzer niteliktedir (Bachmann, 1913, t.25). Yine burada da batı yöndeki iç narteks Kamah Kilisesi'nden ayrılmaktadır. Plan benzerliğinin aksine dış görünüş itibarıyla bir benzerlikten söz etmek ise oldukça zordur. Nitekim Kamah Kilisesi'nin oldukça hareketsiz görünüşüne karşılık Surb Grigor Manastırı kiliseleri, yüksek kırma çatı ile kubbeleri vurgulayan yüksek kasnak ve külahlara sahiptir (**Fot. 14**).

Fot. 14: Van Surb Grigor Manastır kiliselerinin dıştan görünüşü (Bachmann, 1913).

Kamah Kilisesi'nde kemer boylarının yüksek ve kubbenin de derin bir forma sahip olması, yapının dıştan da oldukça yüksek bir görüntü kazanmasına yaramıştır. Dolayısıyla yapının dikey hareketliliğe sahip olduğu söylenebilir. Aşağıda da değinileceği gibi kubbelerin dıştan bir külahla belirtilmesi anlayışı bölgedeki özellikle manastır yapılarında sıkça karşılaşılan bir düzenleme olmasına rağmen konumuz dahilindeki yapıda bu anlamda bir ize rastlanmadığını; ancak tahribatın fazla olması sebebiyle de kesin bir kaniya varılamadığını belirtmek gerekir. Çalışma dahilinde ele aldığımız kilisenin şu ana kadar incelenen örnekler de göz önünde bulundurulduğunda gerek planlama gerekse dış görünüş itibarıyla Van Gölü çevresindeki diğer kilise örneklerinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Kübik bir kütle ortaya koyan Kamah Kilisesi'nin üst örtüdeki oldukça alçak muhtemel kırma çatı formu bile bu hareketsizliği bozamamaktadır. Yapının iç mekân planlaması yönünden de kendine özgü bir düzenleme barındırdığı ve gerek naosu örten kubbesi gerekse kuzey duvardaki vaftiz nişiyle önemli bir yeniliği barındırdığı söylenebilir. Bitlis'teki İslami yapılarda görülen kubbenin dıştan belirtilmeme anlayışı kiliselerde de tekrarlanmıştır. Yukarıda zikredilen, Bitlis'teki merkezi bir sütunun taşıdığı dört kubbeli mescitler ile çok kubbeli Kızıl Mescit, dıştan düz dam örtülü eserler olarak

bu düzenlemeye örnek olarak gösterilebilir. Diğer kubbeli yapılardan Şerefiye, Meydan ve Hacı Begiye camilerinde ise kubbenin bir tamburla yükseltildiği ve külahla örtüldüğü görülmektedir (Tokat, 2024, ss.329-332). Bu anlamda kent ve çevresinde Hristiyan ve İslami yapılar açısından bir mimari ortaklığın göze çarptığı söylenebilir.

Yapının sivri kemer alınlıklı giriş düzenlemesi, kemer yüzeyinin mukarnas dişleriyle hareketlendirilmesiyle öne çıkmaktadır. Dikdörtgen bir açıklığın dışta sivri kemer, içte de basık kemerle geçildiği bu düzende girişin anıtsallığı vurgulanmak istenmiştir. Kapının üstünde bulunan pencere açıklığı ise dışa bir mazgal şeklinde açılan dikdörtgen biçimleniş ortaya koymaktadır. Kamah Kilisesi giriş kapısındaki mukarnas dişleri içte kubbe eteğinde de tekrarlanmıştır. Bu düzenlemenin Van'da Yedi Kilise Manastırı St. John Jamatunu giriş kapısında da görüldüğünü söylemek gerekir (Şen, 2009, s.207). 1648 tarihli jamatunun Mimar Tiratur tarafından yapıldığını belirten bir kitabesi bulunmaktadır (Thierry, 1969'dan aktaran Şen, 2009, s.36; Uluçam, 2000, s.86). Jamatundaki bir nişin çevresini saran dikdörtgen bordürde (Uluçam, 2000, s.88) de karşılaşılan bu düzenlemenin hem jamatundaki kitabeye hem de aynı düzenlemenin 1664 tarihli Hizan Papazlık Bölgesi Kilisesi ile 17. yüzyıla tarihlenen Çatak Cunik Manastırı Kilisesi taçkapılarında bulunması sebebiyle 17. yüzyılın eseri olduğu anlaşılmaktadır (Şen, 2009, ss.179, 188).

Kamah Kilisesi'ne ait yukarıda aktarılan tarihleme, bir yapım kitabesinden ziyade yapıdaki dua yazıtlarından yola çıkılarak oluşturulmuştur. Söz konusu yazıtların da yapının inşasından sonra tatbik edilmiş olması mümkündür. Kamah Kilisesi'nin kuzey duvarında bulunan "Şehit Grigor" ifadesinden yola çıkarak 15. yüzyılın ilk yarısında var olduğu düşünülse de yapının kesme taş malzemesi ve inşa tekniği geniş bir zaman aralığına tekabül ettiğinden kesin bir kaniya varmak olanaksızdır. Ancak kapıdaki düzenleme ve yapıdaki diğer yazıtlar da göz önüne alınırsa inşa tarihinin 17. yüzyıldan öncesine gitmediği anlaşılmaktadır. Tarih ibaresi barındıran en eski yazıtın 1651 yılını işaret etmesi de bu düşünceyi desteklediğinden Kamah Kilisesi'nin 17. yüzyılda inşa edilmiş olduğu söylenebilir.

Yapılardaki vaftiz nişleri, Bitlis çevresindeki diğer kiliselerde de görülebilmektedir (Öztürker Demir, 2022, ss.1021, 1022). Bitlis merkeze bağlı Papşin (Yumurtatepe) ve Sıvar (Yalnızçamlar) köylerindeki bazilika planlı kiliseler ile Tatvan'a bağlı Çılhur (Benekli), Sülü (Dibekli) ve Khındzorkin (Hanelmalı) köylerindeki tek nefli kiliselerde görülen bu uygulama, Kamah Kilisesi'nde oldukça detaylı bir bordür düzenlemesiyle karşımıza çıkmaktadır. Dikdörtgen formu bir pano içerisine yerleştirilen sivri kemerli nişin çevresinde iç ve dış bükey silmelerle hareket sağlanmış; nişin alt kısmına ise bir kurna yerleştirilmiştir. Kamah Kilisesi gerek iç mekânda gerekse dış cephelerde süsleme öğeleri yönünden oldukça sade bir görüntü arz etmektedir. Naostaki vaftiz nişinde görülen iç ve dış bükey bordürler ile naos ve apsis duvarlarına işlenen çeşitli haç motiflerinin alanın kutsallığının yanı sıra birer süsleme öğesi olarak değerlendirilmesi mümkündür. Kamah Kilisesi duvarlarında yazıt ve haç motiflerinin çokça kullanılması duvarlarda bir sıva işinin bulunmadığını göstermektedir.

Malzeme özellikleri itibarıyla incelendiğinde ise Kamah Kilisesi'nin kesme taş malzemeli cephe duvarları ve duvarların arasında dolgu malzemesi olarak kullanılan moloz taşlarının, Bitlis ve çevresinde çokça bulunan kırmızı ve gri renkli ignimbrit (Gevrek ve Kazancı, 1991) de denilen volkanik kayalar ile beyaz renkli tüf taşlarından oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Her iki taş türü de Bitlis ve çevresinde çokça bulunmaktadır (Biçer, 2019).

Sonuç

Bitlis'in Hristiyan dini mimarisi açısından oldukça zengin bir coğrafyaya ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Birçok manastırı barındıran bölgede Ermenilerin meskûn olduğu neredeyse bütün yerleşimlerde bir kilise yapısının bulunduğu ve bunların önemli bir kısmının da günümüze ulaştığı anlaşılmaktadır. Konu dahilinde ele alınan yapı örneği ise bölgedeki diğer yapılardan farklı birtakım özellikleriyle öne çıkmaktadır. Bitlis çevresindeki tek nefli kiliselerin büyük oranda tonoz örtülü bir düzenleme göstermelerine rağmen bu örneğin pendentiflerle geçilen kubbeye sahip olduğu anlaşılmıştır. Yine Van Gölü çevresinde bulunan tek nefli-kubbeli kiliselerdeki iç narteks düzenlemesi ile üst örtüde dışa doğru oldukça yüksek bir kasnağa oturan kubbenin yine dıştan külahla örtüldüğü düzenleme, çalışma dahilindeki yapıda bulunmamaktadır. Dıştan bakıldığında tonozlu bir köy kilisesi olduğu düşünülse de naosta kubbenin görülmesi bu anlamda farklılık arz etmektedir. Bitlis'teki tek mekânlı, 16 ve 17. yüzyıl mescitlerini anımsatan bu düzenleme, İslam ve Hristiyan dini mimarisinin bazı noktalarda ortaklaştığını gösterir. Bu da mimar ve ustaların herhangi bir din ayrımı yapmadan yapıları oluşturduğu fikrini desteklemektedir. Kamah Kilisesi'nin yapım kitabesi bulunmasa da dua kitabeleri ile mimari ve süsleme özelliklerine dayanarak 17. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmıştır. Yapının günümüzde amacı dışında kullanılmasına rağmen büyük oranda korunduğu ve halen ayakta durduğu; ancak özellikle dış cephesinin büyük oranda tahribata uğradığı ve taşlarının döküldüğü görülmüştür.

Bitlis kilise mimarisinin, barındırdığı birçok örnek göz önüne alındığında henüz tam olarak netleştirilmediği ve bu anlamda literatürün eksiklikler barındırdığı düşünülmektedir. Konumuz dahilinde ele aldığımız bu eser Van Gölü Havzasındaki Ermeni kiliseleri içerisinde farklı bir örnek olarak literatürdeki yerini almıştır. Benzer örneklerin yine Bitlis ve çevresinde varlığını

sürdürdüğü düşünülmektedir. Bölge Hristiyan mimarisinin anlaşılabilmesi ve yerel mimari özelliklerin ayırt edilerek özellikle yapıların tarihlendirilmesine katkı sağlaması amacıyla bu tür çalışmaların devam ettirilmesi elzemdir. Ayrıca Bitlis'in turizm potansiyelinin önemli bir ayağını oluşturan kiliselerinin onarılarak koruma altına alınması yapının yok olmasını engelleyecek ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlayacaktır.

Kaynakça | References

- Ahunbay, M. (1997). Ermeni Mimarlığı ve Sanatı. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* (Cilt I, s. 537-542) içinde. Yem Yayın.
- Altunay, E. (1994). 1540 (H. 947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı (Tez No. 32206). [Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Artsruni, T. (1985). *History of The House of The Artsrunik'*. (Robert W. Thomson, Çev.). Wayne State University Press.
- Aydın, M. (2013). Yahya. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 43, s. 232-234) içinde. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aytüre, S. ve Şen, K. (2021). Anadolu'nun 11.Yüzyılında Bizans ve Bitlis. Korkmaz Şen (Ed.), *Sanatın Yolculuğunda Bir Durak Eserleriyle Bitlis Kalesi* (ss.25-42) içinde. İdeal Kültür Yayınları.
- Bachmann, W. (1913). *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*. J.C.Hinrichs Buchhandlung.
- Beyaztaş, A.K. (2020). *Erzincan'daki Hristiyan Dini Mimarisi* (Tez No. 659625). [Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Biçer, A. (2019). Ahlat-Malzgirt Yapı Taşlarının Isıl ve Mekanik Özellikleri, *Fırat Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 31(2), 301-307. <https://doi.org/10.35234/fumbd.613298>
- Bitlisi, Şeref Han. (2024). *Şerefname* (9. Baskı, Cilt 1), (Abdullah Yegin, Çev.), Nubihar Yayınları.
- Bozoğlu Bay, İ. (2019). Kars ve Van Kiliselerinin Cephe Düzenlemeleri (10.-13. yy.) (Tez No. 600616), [Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Chorenensis, M. (1736). *Historiae Armeniacae*, (Gulielmus & Georgius, Gul Whistoni, Eds.). Joannem Whistonum.
- Clair-Tissdall, W. St. (1897). *The Conversion of Armenia to The Christian Faith*. The Religious Tract Society.
- Çakmak, Ş. (2006). Hüzünlü Kent Harput. *Sanat Tarihi Dergisi*, XV/2, 137-163.
- De Glak, Z. (1867). *Histoire de Daron*, (Victor Langlois, Ed.), *Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'Armenie*, (Tome I), 333-355 içinde. Imprimeurs de L'Institut.
- Donabedian, P. (2008). *L'âge D'or de L'architecture Arménienne*. Parenthèses Editions.
- Erdoğan, S. ve Şen, K. (2019). Yeşil Segedik (Gökçe) Kaya Mezarları ve Surp Kevork (Kahraman Segedik) Kilisesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34, 287-306. <https://doi.org/10.30794/pausbed.396792>
- Ergün, S. (2017). *Bayburt'taki Hristiyan Dini Mimarisi* (Tez No. 480394). [Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Gevrek, A.İ. ve Kazancı, N. (1991). İgnimbrit: Oluşumu ve Özellikleri, *Jeoloji Mühendisliği* (38), 39-42.
- Grousset, R. (2006). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*. (Sosi Dolanoğlu, Çev.) Aras Yayıncılık.
- İbnü'l Esir. (1991a). *İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi* (Cilt II), (M. Beşir Eryarsoy, Çev.), Bahar Yayınları.
- İbnü'l Esir. (1991b). *İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi* (Cilt VII), (Ahmet Ağırakça, Çev.), Bahar Yayınları.
- İpşiroğlu, M.Ş. (2021). *Ahtamar Kilisesi* (3. baskı). (Alev Yalınız, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Karaca, Y. (2007). Bitlis Değirmenaltı Köyü Saint Anania Manastırı, (Oktay Belli, Ed.), *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu* (s. 122-131) içinde, Bitlis Valiliği.
- Karaca, Y. (2018). Van Gevaş Altınsaç (Ganjak) Köyü Kiliseleri. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5(17), 126-169. <http://dx.doi.org/10.16989/TIDSAD.1528>
- Karaca, Y. ve Kızgın, E.E. (2021). Yedikilise Manastırı (Varagavank) Girişleri ve Süsleme Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sanat ve Estetik Dergisi* 4(6), 127-174. <http://dx.doi.org/10.29228/usved.51416>
- Kennedy, J. (1904). The Indians in Armenia, 130 B.C.-300 A.D. *Journal of The Royal Asiatic Society*, April, 309-314.
- Koch, G. (2007). *Erken Hristiyan Sanatı*. (Ayşe Aydın, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Konyar, E. (2022). *Urartu: Aşiretten Devlete*. Homer Kitabevi.
- Köroğlu, K. (2022). Urartu: Krallık ve Aşiretler. (K. Köroğlu ve E. Konyar, Ed.), *Urartu Doğu'da Değişim* (2. baskı, s. 1-35) içinde. Yapı Kredi Yayınları.
- Lynch, H.F.B. (1901). *Armenia Travels and Studies*. Vol. II. Longman, Green and Co.
- Mercangöz, Z. (1995). Ortaçağ'da Van, Hristiyan Dönemi. *Van*, 75-104, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öztürker Demir, H.C. (2022a). Bitlis'te Az Bilinen Bir Anıtsal Mimari Örneği: Yumurtatepe (Papşin) Kilisesi, *Tojdac*, 12(4), 1010-1025.
- Öztürker Demir, H.C. (2022b). Osmanlı İktisat Tarihinde Önemli Bir Maddi Kültür Eseri Olan Sikkeler Üzerine Değerlendirme: Hasankeyf Müzesi Osmanlı Dönemi Sikkeleri (1431-1901). Mehtap Nasıroğlu Aydın (Ed.), *Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine Yazılar* içinde (ss.103-142), Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Öztürker Demir, H.C. (2023a). Bitlis-Tarihi Kermate Yolu Üzerinde İnşa Edilmiş İki Stratejik Yapı: Kefender Kalesi ve Hanı. (Hakan Altıntaş, Mustafa Mete ve Neslihan Bolat Bozaslan (Ed.), *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Uluslararası Teori, Araştırma ve Derlemeler Kitabı* içinde (ss.255-273). Ankara: Serüven Yayınevi.

- Öztürker Demir, H.C. (2023b). Yeni Tespitler Işığında Bitlis'te Kiliseden Camiye Dönüştürülen İki Yapı Örneği: Kireçtaşı Köyü Cami ve Arıdağ Köyü Cami, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 22(3), 786-801. <https://doi.org/10.21547/jss.1297243>
- Öztürker, Demir, H.C. ve Tokat, M.E. (2024). Orta Çağ'dan Cumhuriyet Dönemine Kadar Bitlis İli 2022 Yılı Yüzey Araştırması Sonuçları. Erol Evcin (Ed.), 39. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Cilt 2, ss.285-301) içinde. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Payaslian, S. (2007). *The History of Armenia: From The Origins to The Present*, Palgrave Macmillan.
- Pektaş, K. ve Baş, G. (2002). Bitlis, Güroymak ve Tatvan'da 2000 Yılı Araştırmaları. (K. Olşen vd., Ed.), 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (I. Cilt, s. 49-62) içinde. Milli Kütüphane Basımevi.
- Sağır, G. (2014). Kars'ta Bir Ortaçağ Ermeni Kilisesi: Taylar Kilise. *Turkish Studies*, 9(10), 929-940.
- Salvini, M. (2022). Urartu Tarihine Genel Bir Bakış. (K. Köroğlu ve E. Konyar, Ed.), *Urartu Doğu'da Değişim* (2. baskı, s. 50-73) içinde. Yapı Kredi Yayınları.
- Sandıkçı, A.A. (2024). *Mimari ve Liturji Bağlamında Bizans Kiliselerinde Pastoforion* (Tez No. 884695). [Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Sarı, R. (2023). *Elazığ'daki Hristiyan Dini Mimarisi* (Tez No. 811450). [Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Sari, M. (2019). *Van Gevaş-Bitlis Hizan İlçeleri'nde Bulunan Gargar/Karkar Bölgesi Kiliseleri* (Tez No. 581794). [Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Sebeos. (1904). *Histoire d'Heracius par l'evêque Sebeos*, (Frederic Macler, Çev.). Imprimerie Nationale.
- Şan, H. (2018). *Şırnak İdil'deki Hristiyan Dini Mimarisi* (Tez No. 527172). [Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Şen, K. ve Can, S. (2024). Kovancılar'da Bulunan Manastır ve Kiliseler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 34(3), 1507-1524.
- Şen, M. (2009). *Van Gölü Havzası Hristiyan Dini Mimarisi'nde Taçkapı Formları* (Tez No. 257301). [Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Thierry, J.M. (1969). Monasteres Armeniens du Vaspurakan – III. *Revue Etudes des Armeniens*, VI, 142-160.
- Thierry, J.M. (1989). *Armenian Art*. (Celestine Dars, Çev.). Harry N. Abrams, Inc.
- Tokat, M.E. (2024). *17. Yüzyılda Bitlis Kent Dokusu* (Tez No. 874493). [Doktora Tezi, Ege Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Tokat, M.E. (2025). Bitlis'te Bir Selçuklu Külliyesi. *Kent Akademisi Dergisi*, 18(1), 161-179. <https://doi.org/10.35674/kent.1519185>
- Uluçam, A. (2000). *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I Van*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yılmaz, Ö. (2019). *Bitlis Tatvan'daki Hristiyan Dini Mimarisi* (Tez No. 602742). [Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.